

فرازی ناشنیده از هجرت تاریخی امام‌رضا^(ع) از مدینه به مرو

حضور حضرت دوست در خاک توس

تراشیدند و به برکت دعای آن بزرگوار، منفعت و برکت در آن کوه پدید آمد. آن گاه اضافه می‌کند که امام‌وارد خانه حمید بن قحطبه طایی(حاکم خراسان در سال‌های نخست خلافت عباسی که در زمان ورود امام‌رضا^(ع) به منطقه سناباد و نوغان، سال‌ها از مرگ وی می‌گذشت) شد و در کنار قبر هارون، مکانی را مشخص کرد و فرمود: «این موضع، تربت من است و من در این موضع، مدفون می‌شوم و به‌زودی خداوند متعال این موضع را محل تردد شیعیان و اهل محبت من قرار می‌دهد، پس از آن روی مبارک خود را به قبله کرد و چند رکعت نماز گزارد و دعاهایی چند کرد و چون فارغ شد، سر مبارک را به سجده گذاشت و

مرضیه‌ترابی(شیخ صدوق -که رضوان خداوند بر او باد- در باب ۳۹ کتاب، عیون اخبار الرضا^(ع))،(باب خروج الرضا من النیسابور الی طوسی و منبها الی مزو) به نقل از اباصلت هروی می‌نویسد: «چون آن جناب(امام‌رضا^(ع)) داخل قریه سناباد شد، به کوهی که از آن کوه، دیگ سنگی می‌تراشند، تکیه و عرض کرد: پروردگارا! این کوه را نافع کن و طعامی را که می‌ریزند در ظرفی که از این کوه تراشیده می‌شود، مبارک گردان! پس از آن امر کرد دیگ‌های سنگی از برای آن جناب از آن کوه تراشیدند و فرمود: آنچه من تناول می‌کنم، باید طیب نشود، مگر در این دیگ‌های سنگی... پس از آن روز، مردم به آن کوه راه یافتند و ظروف سنگی از آن کوه

● گزارش‌هایی که خیلی معتبر نیست

علاوه بر ماجرای کوهسنگی، در متون روایی معروف شیعه مانند «مناقب آل ابیطالب»، اثر ابن شهر آشوب ساروی، به برخی وقایع دیگر هنگام ورود امام به منطقه سناباد و نوغان نیز اشاره شده است که درباره وقوع آن‌ها در محدوده سناباد یا حتی مشهد امروز اطمینان نداریم، مانند ماجرای که به نقل از موسی بن سیار روایت شده است و بر اساس آن، امام‌رضا^(ع) نزدیک باروهای توس و شاید نوغان، در مراسم تشییع یکی از ساکنان این منطقه شرکت کرده‌ایم که مجموعه این اطلاعات درباره نخستین بازدید امام‌رضا^(ع) از سناباد، در واقع آنچه آن حضرت در گذر از جایگاه فعلی مشهد در سفر اول خود به چشم دیده‌اند را محدود و مختصر می‌کند، اما می‌توان با برخی شواهد تاریخی دیگر، فضای آن دوران را بازنمایی و تصویر پیش‌روی ثامن الحجج^(ع) را تصور کرد. پیش از ورود به این بحث جذاب تاریخی، باید مختصری درباره پیشینه این منطقه، قبل از نخستین دیدار امام‌رضا^(ع) صحبت کنیم.

● نوغان و سناباد؛ ظرفیت‌های اقتصادی و اجتماعی

تاریخ نوغان و سناباد به دوره پیش از اسلام بازمی‌گردد. نوغان یکی از شهرهای بزرگ ولایت توس محسوب می‌شد و سناباد، روستایی خوش آب‌وهوا در مجاورت این شهر بزرگ بود. ولایت توس، به غیر از نوغان و سناباد، شهرها و روستاهای پرجمعیت

دیگری نیز داشت، مکان‌هایی مانند تابران، تروغ‌بذ(طریقه)، تروغ(طرق)، تیل‌گرد(تلگرد)، شاهان دژ(شاندیز)، رادکان و...، بزرگی شهر، نشان دهنده کثرت جمعیت و کثرت جمعیت، دلیلی بر کافی بودن زیرساخت‌های حیاتی، مانند آب و زمین‌های حاصلخیز است. هنگامی که توس در دوره خلیفه سوم، به دست مسلمانان گشوده شد، این مکان چنان از نظر ظرفیت مطلوب زندگی، جایگاه مناسبی داشت که گروهی از اعراب قبیله طی، (قبیله حاتم طایی) در آن سکنا گزیدند و به تدریج با مردم بومی منطقه درآمیختند و اسلام به‌آرامی با صلح در میان اهالی توس، به‌ویژه شهر نوغان و آبادی سرسبز سناباد، پذیرفته و دین قاطبه اهالی منطقه شد.

در نوغان، پیش از سفر امام‌رضا^(ع) و حتی قبل از ورود اسلام به ایران، بازار مصنوعات سنگی رواج داشت، روایت مربوط به کوهسنگی نشان می‌دهد که نوغانی‌ها از قدیم در این زمینه فعال بوده‌اند. ابوعبدالله... محمد بن احمد مقدسی در «احسن التقاسیم»، درباره نوغان می‌نویسد: «از طابران کمتر است، بازارها بر گرد جامعتند، در تراشیدن دیگ سنگی ماهرند، مسعرین مهلهل، مشهور به «ابودلف»، جهانگرد عرب که در سده چهار هجری به ایران سفر کرد و بیش از یک دهه از عمر خود را در این سرزمین گذراند، روایتی متفاوت درباره نوغان و سناباد

پیشکش زر به آستان خورشید

برای نمونه روایت است «مهبین بانو سلطان»، دختر شاه طهماسب اول صفوی که گویا در زمان حکومت پدرش اجازه رفت‌وآمد آزادانه به خارج از قصر را نداشته است. شبی در خواب می‌بیند حضرت‌رضا^(ع) او را طلبیده است و وی در حرم مطهر در حال وقف طلا و جواهرات خود است. همین خواب، صبح بعد او را راهی مشهد می‌کند. در وقف‌نامه‌ای که از این شاهزاده ایرانی موجود است، چنین آمده است: «بسم... الرحمن الرحیم. من مهبین بانو، دختر شاه طهماسب صفوی، تمامی جواهرات خود را تقدیم می‌کنم به حرم امام ثامن ضامن^(ع). باشد که مرا به وقت دیدار شفاعت کنند که این اندک مال، همه دارایی من از دنیا است.» ناگفته نماند که پیش از این نیز طلاها و جواهراتی که گوهرشاد بیگم در ارض مقدس صرف کرده، شهره خاص و عام بوده است.

اما برابر اسناد و مکتوبات تاریخی، زنان دربار قاجار ید طولایی در بخشش زیورات و داشته‌اند که معروف‌ترین این اهداکنندگان، «انیرالدوله»، سوگلی سلطان صاحبقران، است. در حرم مطهر رضوی، جواهرات در طلای مرصع‌نشان و در طلا دار مسجد گوهرشاد از یادگارهای اوست. علاوه بر این‌ها او در سفر زیارتی که همراه همسر تاجدارش به مشهد می‌رود، نیم‌تاج جواهرنشان گران‌بهایی را که از ناصرالدین‌شاه هدیه گرفته بود، به حرم مطهر

دارد. او می‌نویسد: «در آنجا آثار باشکوه اسلامی است. اقامتگاه حمید بن قحطبه در آن واقع است و حدود یک میل مربع مساحت دارد و نیز، در یکی از باغ‌های آن، آرامگاه علی بن موسی الرضا^(ع) و قبر هارون الرشید قرار دارد.» هرچند محققانی مانند مهدی سیدی، ادعاهای ابودلف را چندان قابل اعتنا نمی‌دانند، شماری از ادبا، جغرافی‌دانان و مورخان قدیم، مانند ثعالبی در «یتیمه‌الدهر»، قزوینی در «انوارالبلا»، و یاقوت حموی در «معجم‌البلدان»، به کارهای ابودلف اشاره و از وی به‌نیکی یاد کرده‌اند. گزارش او حتی اگر آن را تا حد زیادی منطبق با واقعیت ندانیم، نشان می‌دهد که حدود جغرافیایی مشهد امروز و روستای سناباد قدیم، در زمان نخستین دیدار امام‌رضا^(ع)، منطقه‌ای سرسبز و دارای باغ‌های متعدد بوده است. با وجود اینکه طبق گزارش مقدسی، نوغان در قرن چهارم با مشکل آب روبه‌رو بوده است، می‌توان آن را تا حدودی به حساب خشک‌سالی و تغییر اقلیم گذاشت. احتمالا امام‌رضا^(ع) در پی عبور از کنار کوهسنگی و حرکت به‌سوی سناباد، هنگام ورود به این قریه، ابتدا باغ‌های سرسبز و زمین‌های زراعی حاصلخیز آن را مشاهده فرموده‌اند.

ما دانیم که در فضای بین کوهسنگی و سناباد، حتی در ادوار بعد، مزارع بسیار بزرگی مانند «زرگران» و «الندشت»، وجود داشته است، مزارعی که بی‌تدرید، برای آبیاری خود از فتاوری ایرانی «قنات»، استفاده می‌کردند. خود سناباد، قنات مشهوری داشته است که طبق برخی روایات نه‌چندان معتبر، امام^(ع) در آن غسل فرموده‌اند. یاقوت حموی در «معجم‌البلدان»، به آبادانی منطقه توس و اطراف آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «طوس شهری است در خراسان، مشتمل بر دو بخش که به یکی از آن‌ها طابران و به دیگری نوقان گفته می‌شود. این دو شهر، بیش از هزار روستا دارد.» وجود هزار روستا هرچند میانه‌آمیز به نظر می‌رسد، تاحدی گزارش ابودلف را پذیرفتنی می‌کند.

● چشم‌انداز شهری پیش‌روی امام‌رضا^(ع)

قدر مسلم آن است که در فواصل میان شهرها، شهرک‌ها و روستاهای این منطقه، جمعیت‌های پراکنده در مزارع ساکن بودند که به دوزبان فارسی و عربی صحبت می‌کردند. سناباد و نوغانی که ثامن‌الائمه^(ع) از آن دیدار فرمودند، بازارهای غنی و گسترده داشته است. گفتیم که در این بازارها، محصولات تولیدی منطقه، مانند دیگ‌های سنگی به فروش می‌رفته است اما اینکه آیا امام‌رضا^(ع) از این بازارها عبور کرده‌اند، معلوم نیست، زیرا آمون به‌رجاهن ضحاک دستور داده بود حضرت را از مسیرهای کم‌جمعیت یا بدون جمعیت شیعی بگذرانند و شاید در نزدیکی توس نیز، این دستورالعمل ازسوی رجا به اجرا درآمده باشد. باین حال، آن‌جاکه در آن زمان، جمعیت شیعیان در ناحیه سناباد و نوغان،

اصلا درخور توجه نبود و شاید بیشتر اهالی ایرانی این ناحیه، شناختی از ثامن الحجج نداشتند، می‌توان ورود امام^(ع) را به سناباد و حتی نوغان، محتمل و ممکن دانست. نویسنده ناشناس کتاب «حدود العالم»، که آن را تقریباً هزارسال قبل و کمتر از دویست سال بعد از شهادت امام‌رضا^(ع) به رشته تحریر درآورده است، درباره ظرفیت‌های اقتصادی نوغان و سناباد، گزارش مختصری می‌دهد و می‌نویسد: «این ناحیه از چهار طرف بین کوه‌های دارای معادن فیروزه، سرب، مس و نقره واقع شده است. از جمله صنایع این ناحیه، ظروف سنگی است که از کوه‌های اطراف آن ساخته می‌شود. شهر نوقان به‌خاطر وجود مرقد امام علی بن موسی الرضا^(ع)، مورد توجه بسیاری از مردم است که برای زیارت به آن مکان می‌آیند.»

وجود معادن مهم فلزی و کانی‌های قیمتی در اطراف نوغان، اسباب رونق بازارهای این منطقه را فراهم می‌کرد و باعث حضور جمعیت گسترده‌ای در آن می‌شد که بعدها، در پی شهادت امام‌رضا^(ع) و دفن پیکر مطهر آن حضرت در یکی از باغ‌های منطقه سناباد، رونقی مضاعف و شهرتی جهانی پیدا می‌کند. جمع‌بندی اطلاعاتی که در این نوشتار مختصر بازگو شد، می‌تواند چشم‌اندازی را که امام‌هشتم^(ع) در نخستین دیدار از سناباد با آن روبه‌رو شده‌اند، بیشتر و بهتر برای مخاطب امروزی نمایان کند.

اهدای زیورات طلا و اشیای جواهرنشان به حرم مطهر رضوی

حضرت رضا^(ع) پیشکش می‌کند. سوی این‌ها در حرم مطهر رضوی، قندیل‌های سنگین‌وزن بسیاری از جنس طلا و یاقوت وجود دارد که یکی از آن‌ها تقدیمی «شاهزاده مهدی‌قلی»، پسر فتحعلی‌شاه قاجار است و قدمت آن، پهلوی به سال ۱۲۶۷ هجری قمری می‌زند. علاوه بر آنچه به حرم حضرت ثامن^(ع) تقدیم شده است و در محل خزانه نگهداری می‌شود، همه زائران حرمیش در وقت زیارت، خوانچه‌های نصب‌شده بر دیواره‌های روضه منوره را دیده‌اند، که در آن می‌توان انواع زیورهای زنانه، سلاح‌های جواهرنشان و اشیای طلا را دید. این جواهرات که بنا به درخواست واقفان‌شان، پیش چشم تماشا نشده‌اند، در مجموع شامل ۲۶۷ تنی نفیس و قیمتی هستند که در میان‌شان شمشیر پانصدساله

گذری بر تاریخ تأمین آب حرم مطهر رضوی

کمال سیستانی

بهار به پهلوی افتاده است و تابستان نزدیک است اما آفتاب گرمش از اردیبهشت، تیغ از نیام برکشیده است و هرروز هم تنورش داغ‌تر می‌شود. جدای از مشهدی‌ها، زائران امام‌رضا^(ع) را چه کنیم حالا که خبرها همه از خشک‌سالی دشت خراسان می‌گویند و بی‌ابی شدید امسال؟ همین خبر هم سبب شد به‌رسم راستی در گذشته، آب آشامیدنی و وضوخانه حرم با وجود این همه زائر چطور تأمین می‌شده است؟

● وقتی قنات سناباد از دل حرم می‌گذشت

برابر اسناد، نخستین آبی که در بقعه رضوی استفاده شده، آب قنات سناباد بوده است. عزیزا... عطاردی در کتاب «تاریخ‌آستان قدس رضوی» می‌نویسد: «قنات سناباد که ذکر آن در اشعار و ادبیات فارسی و عربی آمده، در قرون اولیه(پس از دفن پیکر امام‌رضا^(ع) در مشهد) زائران را سیراب می‌کرده است. آب این قنات در اماکن و بیوتات حرم مطهر جریان داشته و روایت است که پیکر امام‌هشتم^(ع) را در آن غسل داده‌اند.»

پس از آنکه مشهد بزرگ‌تر می‌شود و توسعه می‌یابد، قنات‌های دیگری هم ساخته می‌شود که در کنار قنات سناباد، می‌شوند تأمین‌کننده آب مصرفی در حرم مطهر. همچنین اسناد نشان می‌دهد در گذشته، سنگاب‌هایی در وسط صحن می‌گذاشتند و آن‌ها را پر از آب می‌کردند و زوار از آن می‌نوشتند. یکی از آن سنگاب‌ها که سلطان محمد خوارزم‌شاه به حرم مطهر اهدا کرد، هم‌اکنون در موزه‌آستان قدس رضوی خوندنمایی می‌کند.

نمای سقاخانه و مسیرهای جریان آب در حرم

در زمان صفویه، شهر مشهد بازهم توسعه پیدا می‌کند، آن چنان که آب قنات‌ها کفاف زائران و ساکنان را نمی‌دهد، از این‌رو شاه‌عباس صفوی آب چشمه‌گیلاس را از شش‌فرسنگی مشهد مقدس می‌آورد و از طریق بالاخیابان وارد صحن می‌کند. روایت است آب این چشمه بسیار زیاده بوده، به‌طوری‌که علاوه بر شرب اهالی به مصرف کشاورزی هم می‌رسیده است. در زمان افشاریه، نادرشاه سنگاب بزرگی را از هرات می‌آورد و شخصی به نام اسماعیل، آن سنگاب را وسط صحن کهنه می‌گذارد و گنبدی از طلا هم روی آن بنا می‌کند که هنوز هم وجود دارد. برای حوض اسماعیل(لا) اسماعیل طلائی) در دوران پهلوی، شیرهایی نصب می‌کنند تا زائران بتوانند با استفاده از ظرف یا لیوان از آن آب بردارند. رعایت مسائل بهداشتی، اصلی‌ترین دلیل این اقدام بود.

● استفاده از آب نهر نادری

عطاردی در بخش دیگری از کتاب «تاریخ‌آستان قدس رضوی» درباره تأمین آب حرم می‌نویسد: «سابقاً در وسط صحن کهنه و بست پایین خیابان، آب‌انبارهای بزرگی ساخته بودند که شب‌ها، آب نهر خیابان(نهر نادری) را در آن‌ها جاری می‌کردند تا مردم و زائران از آن استفاده کنند و ما خود در هنگام تحصیل در مشهد مقدس، از این آب‌انبارها استفاده می‌کردیم. سقاها با مشک از آب‌انبارها آب می‌آوردند و در اختیار زائران قرار می‌دادند.»

● کندن چاه در حرم مطهر، برای تأمین آب آشامیدنی زائران

برابر گفته عطاردی، اوایل دوره پهلوی در وسط صحن نو و صحن موزه، چاه‌هایی حفر می‌شود: «در حرم از آب چاه هم استفاده می‌شد، مخصوصاً در حوض‌های صحن‌های مطهر از آب چاه استفاده می‌شد، ولی اکنون شهر لوله‌کشی شده و آب لوله‌کشی در اماکن مقدس هم جریان دارد و آب همواره در دسترس زائران قرار دارد، هم برای آشامیدن و هم برای طهارت و وضو گرفتن».

● نصب نخستین آب‌سردکن‌ها در حرم و ساخت وضوخانه

عطاردی همچنین در خاطراتش که اوایل دهه ۷۰ قرن ۱۴ خورشیدی نوشته است، از نخستین وضوخانه‌های حرم مطهر نام می‌برد و چنین توضیح می‌دهد: «در صحن‌های مطهر و بست‌ها، آب‌سردکن‌های متعددی نصب گردیده و مردم، آب سالم و بهداشتی و گوارا و خنک می‌آشامند و رفع عطش می‌کنند. در ایام تابستان که هوای مشهد مقدس گرم می‌شود، قالب‌های یخ به‌طور فراوان در دسترس زائران می‌باشد و همگان با سهولت می‌توانند از آب سرد استفاده کنند. برای طهارت و وضو نیز مراکز متعددی در صحن‌ها و بست‌ها ساخته شده است. علاوه بر این، در صحن کهنه و صحن نو و صحن جمهوری اسلامی و در چهار بست آستانه مقدسه، حوض‌های بزرگ و کوچکی ساخته شده که مردم از آن‌ها هم آب می‌آشامند و هم برای تشریف به حرم مطهر و خواندن نماز و دعا و ضو می‌گیرند. همچنین در کنار بست‌ها و صحن‌ها، محل‌هایی برای طهارت و وضوی زائران ساخته شده و در حال حاضر در اختیار زائران قرار گرفته است. آستان قدس، دو محل جدید برای وضو و طهارت در قسمت شرقی و غربی صحن جامع رضوی بنا نموده که در حال پایان می‌باشد. این وضوخانه‌ها از نظر بهداشتی و رفاه حال زائران با در نظر گرفتن محیط و کثرت جمعیت، بنا گردیده و در آینده همه وضوخانه‌ها در صحن‌ها و اماکن، بسته خواهند شد و زائران به اینجا خواهند رفت. در این وضوخانه‌ها حمام سرد و گرم هم برای استفاده زائران ساخته شده است.»

نمای نهر نادری هنگام عبور از دل حرم مطهر